

Сергій Кулешов

ЩЕ РАЗ ПРО «ДОДЖЕРЕЛО»

У числі 4–5 за 2001 рік «Архівів України» було опубліковано статтю, присвячену співвідношенню понять «документ» та «історичне джерело»¹. Її автор — Г. Швецова-Водка, безперечний лідер в Україні у галузі документознавства, яке можна назвати загальним. Важливість публікації, в якій зроблено ґрунтовний аналіз різних підходів до вирішення проблеми, задекларованої в її назві, незаперечна. Сподіваюсь, поцінування розвідки, у тому числі істориками-джерелознавцями, має ще відбутися. Головним результатом статті (крім зроблених в ній висновків) вважаю підтвердження наявності в сучасній історичній науці всіх трактувань поняття «документ» — від найзагальнішого до «найчастковішого» у схемі, пропонованій Г. Швецовою-Водкою більше десяти років тому. Оскільки для історика документ — це передусім історичне джерело, то, поза сумнівом, ключовим моментом в публікації стало зіставлення думок щодо місця документа в різних класифікаціях історичних джерел.

Втім, попри моє зацікавлення усім змістом статті, хотів би привернути увагу лише до одного з аспектів, який, за задумом Авторки, мав стати заключним у розгляді таких класифікацій. Причому саме як приклад, коли такої класифікації бути не може. Йдеться про поділ документів на «доджерела» і «джерела». Дозволю собі відтворити фрагмент тексту статті з цією аргументацією: «Висловлюється твердження, що історичним джерелом можна вважати лише такий документ, який вже використовується в історичному дослідженні з метою виловування історичних фактів. До моменту включення документа в процес історичного дослідження він, буцімто, не може розглядатися як історичне джерело, а лише як «доджерело». Такий підхід пов'язаний з визначенням функцій архівних документів, які, нібито, в процесі зберігання ще не є історичними джерелами, і тільки після їх використання істориком набувають цей статус. Цей підхід, мабуть, корисний для активізації процесів підготовки архівних документів до використання, якщо архівні працівники хочуть бачити в цих документах історичне джерело. Але в цілому при порівнянні понять «документ» і «історичне джерело» цей підхід, певно, повинен розглядатися лише як один з фактів історіографії даного питання. Адже як поняття «історичне джерело», так і «до-

кумент» взагалі є поняттями відносними, тому що обидва розглядаються як джерела інформації, а інформаційний процес можна вважати таким, що відбувається, лише при наявності одержувача інформації, або її споживача. Лише умовно можна сказати, що в документі, як і в будь-якому історичному джерелі, «зберігається» інформація, бо інформація є інформацією лише при її споживанні. Якщо прийняти дану точку зору, то треба визнати, що не тільки документи, але й всі інші історичні джерела не є історичними джерелами до моменту їх використання. Тоді треба буде казати про історичні джерела як такі, що використовувалися в історичних дослідженнях, а всі інші можливі джерела історичної інформації називати «доджерелами». На наш погляд, це додасть зайву плутанину при визначенні історичних джерел і «доджерел», а також у їхній класифікації»².

Наведену вище аргументацію в цілому можна прийняти. Однак, заперечу, що цей підхід не можна розглядати тільки як один з фактів історії питання зіставлення понять «документ» та «історичне джерело», оскільки він є актуальним і досі. Його застосування не додає плутанини до класифікації історичних джерел, тому що поділ на доджерела і джерела не належить до проблематики типології (тут не може бути класифікаційних рядів). Не можна погодитись і з тим, що цей підхід тільки корисний для активізації процесів підготовки архівних документів до використання, якщо архівні працівники хочуть бачити в цих документах історичне джерело. На мою думку, проблема реалізації цього підходу пов'язана з методологією не тільки джерелознавства, архівознавства чи документознавства, а й історичної науки в цілому, оскільки відноситься до одного з аспектів розгляду процесу історичного пізнання. І пріоритет тут не в тому — використовувати чи не використовувати поняття «доджерело», а у виявленні його сутнісних ознак в контексті історико-пізнавального процесу. Цій темі присвячено ряд спеціальних праць і я не ставлю за мету робити їх огляд та якісь фундаментальні висновки. Обмежусь стислим викладом окремих міркувань, деякі з яких вже фіксовані в інших моїх публікаціях³.

Цілком погоджуюсь з Г. Швецовою-Водкою, що кожний документ — це джерело інформації. Бути таким джерелом — його основна

функція. Однак, тут слід врахувати два досить відомих моменти (на них, власне, вказує і Авторка), що відбивають дуалістичну природу соціальної інформації. За аналогією з будовою світла її можна назвати корпускулярно-хвильовою. Об'єктивно кожний документ містить інформацію (корпускулярна природа інформації). З іншого боку, інформація документа реалізується тільки в процесі її розуміння суб'єктом, включаючи сюди всі складові пізнавального акту (хвильова природа інформації). У разі відсутності інформаційного процесу, наприклад, якщо інформація документа зафіксована незнайомими знаками, для споживача (суб'єкта) цей документ є джерелом і потенційно може стати джерелом при конструюванні споживачем версій розкриття смислового навантаження знаків, тобто їх прочитання.

Кожний документ, що сьогодні реалізує своє цільове призначення, задля виконання якого був створений, завтра може вже стати історичним джерелом, оскільки і справді «історія твориться сьогодні». Тому таку потенційну властивість, наприклад службових документів, передбачають у діловодстві та архівній справі процеси експертизи цінності, зокрема, розроблення переліків документів зі строками їх зберігання, номенклатур справ, відбір для передавання на державне зберігання, а також реєстрування як документів Національного архівного фонду України. Йдеться тільки про фіксацію необхідності постійного (довічного, безстрокового) зберігання окремих видів документів, оскільки не виключено, що джерелами історичної інформації можуть стати документи тривалого (понад 10 років) і навіть тимчасового (до 10 років) строків зберігання. Зрозуміло, що окремі проекти і редакції текстів документів, зокрема найважливіших для держави і суспільства нормативно-правових актів, ще до їх створення усвідомлюються як майбутні особливо цінні історичні джерела. Слід також зважити на те, що потенційна властивість документа як історичного джерела може так і не бути реалізованою навіть упродовж його довічного зберігання, тобто він не буде досліджений істориком. І буде лише мати властивість історичного джерела, не набуваючи стану джерела — стану, що характеризує інформаційний процес, процес споживання інформації.

У зазначених числах «АУ» зі статтею Г. Швецової-Водки також надруковано публікацію, де викладені певні міркування щодо зіставлення понять «архівний документ» та

«історичне джерело»⁴. Її автор — Ю. Ганжуров, зокрема, зауважує: «Вважається, що архівний документ стає історичним джерелом ще до того, як потрапляє в архів. А до архіву він потрапляє тому, що визнається репрезентативним свідченням минулої людської діяльності. Саме з цієї причини мова може йти про те, що відбувається трансформація із стану історичного джерела в архівний документ»⁵. Хоча з наявністю такої трансформації важко погодитись, але думка, що потенціал документа як історичного джерела визначається ще до фази його зберігання в архіві, є слушною. Цитоване вище є фрагментом коментаря-заперечення Ю. Ганжурова головної ідеї конценції документа як історичного джерела відомого російського історика та архівознавця В. Козлова, а саме: що побутування архівного документа як історичного джерела можливе тільки за умови його публічності. Ось що пише російський вчений: «Будь-який документ проходить чотири стадії побутування. Перша стадія — створення, друга — існування документа як регулятора процесів, явищ, подій дійсності, коли він виконує владні, виконавчі, організаційні, комунікативні, інформаційні та інші функції. Після втрати документом свого оперативного значення за висновками експертизи він може бути знищений чи залишений для довгострокового або вічного зберігання в архіві, що є третьою стадією побутування документа. Описання архівного документа, зняття обмежень на доступ до нього перетворює його у публічний архівний документ (тут і далі виділено В.К.) і переводить на четверту стадію побутування як історичного джерела. Останній має чотири основні ознаки. По-перше, інформація про документ публічна чи доступна будь-якому користувачу; по-друге, звернення до документа не обмежене для користувача; по-третє, стратиграфія документа (його місце в системі інших документів та документальних комплексів) жорстко та вірогідно закріплена в архівному шифрі — місці зберігання (архів), номер і назва фонду, номер опису, справи, сторінки. Однією з ознак історичного джерела є його публікація, тобто відтворення і тиражування документа з максимальним збереженням особливостей його змісту і зовнішньої форми, а також конвоює — інформаційним супроводом, що включає систему пояснювальних елементів до документа (передмова, коментарі, примітки, заголовок, архівний шифр тощо)»⁶.

Міркування В. Козлова про різні стадії існування документа як історичного джерела, безперечно, заслуговують на увагу. Хоча не з усіма висловленими тут позиціями можна погодитись. Наприклад, чому до стадії побутування («бытования»), тобто життєвого циклу документа включено процес його створення (до речі, ця думка поширена також і серед інформатиків). Як може побутувати те, чого ще не існує? По-друге, описання архівного документа (до речі, окремий документ, а значить й потенційне історичне джерело) та зняття обмеження на доступ до нього і справді створює умови для ознайомлення з ним дослідника, однак ніякою мірою не є процесом наукового дослідження самого документа. За відсутності такого процесу він так і залишається потенційним історичним джерелом, тобто доджерелом, маючи ті ж самі властивості, що і той, який зберігається в архівному спецховищі.

Лише факт наукового опрацювання архівного документа фіксує його стан як історичного джерела. Втім, тут є одне уточнення. Таке опрацювання може здійснюватись за різними напрямками. Як правило, йдеться про опрацювання змісту документа, хоча досліджуватись може вся документна інформація, зовнішні ознаки документа, характеристики матеріального носія інформації. В архіві зміст особливо цінних та унікальних документів, як правило, вивчається дослідниками за їхніми мікрофільмованими (чи іншими) копіями фонду користування. Тобто стан історичного джерела оригіналу документа може фіксуватись за ознайомленням зі змістом його копії (зовсім іншого архівного документа). Те ж саме відбувається і у фазі так званої «публікації історичного джерела». Ю. Ганжуров відзначає: «Принципово, на наш погляд, вбачається інша трансформація (тобто порівняно з трансформацією зі стану історичного джерела в архівний документ — С.К.), коли історичне джерело, незалежно від місця зберігання, переходить від пасивного стану до стану активного використання, таким чином він стає суб'єктом джерельної бази. Така трансформація відбувається в процесі наукового використання. Під науковим використанням архівних документів ми розуміємо їх комплексне введення до наукового обігу, в процесі якого відбувається аналіз їх виникнення та достовірності, археографічний опис, публікація, створення баз даних»⁷.

Однак, сам факт вивчення дослідником документа може ніде не відбиватися, крім фіксації в архівних формах обліку такої роботи.

Подивився й повернув. Здається, наукове публічне інформування (через «зовнішні» канали соціальної комунікації, а не за допомогою засобів довідкового апарату архіву) про результати дослідження змісту документа і таким чином включення їх до сукупності, що утворює так зване джерельне поле проблеми (теми), чи відзначення його унікальності без асоціації з подібними, надає архівному документу статус історичного джерела. Подальше поширення відомостей про документ каналами спеціальної та масової комунікацій (у тому числі за допомогою Інтернету) створює засади для ще більшого утвердження цього статусу. Даний процес, здається, подібний руху опису нового наукового знання і входження його в систему наукових знань суспільства⁸.

Виходячи з того, що документ — це лише один з видів історичних джерел, постає питання, чи поширюється на інші види історичних джерел поділ на «доджерело» і «джерело». Або є певні межі чи умови такого розгляду. Відомий український історик і джерелознавець М. Варшавчик характеризує природу історичного джерела, відзначає, «що джерела спеціально як такі не створюються, вони з'являються в реальному житті в зв'язку з потребами людей, призначаються для виконання певних функцій (громадських чи особистих). І лише потім, коли за ними починають вивчати історію, діяльність людей, яка в них відтворилася тоді вони власне й стають історичними джерелами. Таким чином, джерело переживає наче два життя, має дві функції, дві форми — доджерельну й власне джерельну»⁹. Тобто фаза джерела починається з його вивчення істориком, а оскільки далі вчений подає перелік основних видів джерел за матеріальною формою — речовою, словесною (вербальною), зображальною, поведінковою тощо, то зрозуміло, що йдеться про всі можливі класи джерел. Втім, кожний з означених класів джерел має специфічний характер відбиття у ньому інформації, що є об'єктом вивчення дослідником. Причому у деяких випадках навряд чи взагалі можна говорити, про інформацію чи інформаційний процес. Зрозуміла ситуація з джерелами, що мають словесну (усну чи письмову), зображальну, поведінкову чи навіть речову форму і містять, або самі є змістом повідомлення, зафіксованого за допомогою певної знакової системи соціуму та орієнтованого на інформаційний процес. Складнішим є випадок, коли об'єкт первісно (тобто при створенні та функціонуванні за первісним своїм призначенням) не містив повідомлення чи не

був ним. Це стосується переважно поведінкових та, особливо, речових джерел, які є анепіграфічними, не можуть вважатися зображувальними або знаковими. І якщо загальний поділ на доджерела і джерела або розгляд про наявність у них властивостей джерел, умови фіксації стану та статусу джерела значною мірою можуть на них поширюватись, то в інформаційному аспекті історико-пізнавальний процес у даному разі має специфічні особливості.

Візьмемо, наприклад, археологічні об'єкти. В. Генінг, автор фундаментальної монографії, присвяченої структурі археологічного пізнання, розмірковує так: «Чи містить предметний світ соціальних систем історичну інформацію? Як компонент системи предметний світ несе у собі інформацію про всю соціальну систему, і ця інформація тією чи іншою мірою міститься і в археологічних об'єктах. Археологічний факт? матеріальний носій соціально-історичної інформації про життєдіяльність минулих суспільств. І, як у будь-якому носії інформації, сама ця інформація закодована специфічним кодом, що формується на основі принципу уречевлення соціально-історичної діяльності. Таким чином, питання не у тому, чи міститься соціально-історична інформація в археологічних пам'ятках, а у тому, як поставити, сформулювати пізнавальне завдання (предмет науки!) і віднайти відповідні методи адекватного відображення в історичному пізнанні соціально-історичних процесів при дослідженні археологічних пам'яток, як формувати самі ці джерела соціально-історичного пізнання»¹⁰.

Вищевикладене, для мене особисто, є підставою для висновку, що ніякої соціальної інформації археологічний об'єкт не містить. Існує тільки об'єкт, за яким пізнається історична дійсність. Тобто на основі вивчення його характеристик (зокрема, за В. Генінгом — властивості морфо-функціональні, субстанціональні, технологічні, функціональні, дизайнові, взаємозв'язків), дослідник робить висновки (припущення, твердження) щодо ролі та місця об'єкта як факту історичної дійсності. Не заглиблюючись у сутність теорії соціальної інформації, відзначимо тільки, що вона розглядає інформацію виключно в контексті інформаційних процесів, тобто передавання та приймання повідомлень у суспільстві. Ніякого повідомлення, а значить і соціальної інформації речовий археологічний об'єкт (у визначених вище межах) не містить. Відсутній у цьому разі й інформаційний процес у зв'язку дослідник-джерело. Тут воно не джерело інформації, а джерело формування знань про минуле.

Останнім часом загальне розуміння історичної інформації, яка начебто зафіксована в усіх історичних джерелах замінюється чи доповнюється концепцією знакової природи культури в цілому, та її елементів, зокрема. Наприклад, у публікації В. Муравйова, при збереженні традиційного підходу до трактування історичної інформації в об'єктах дослідження допоміжних історичних дисциплін, наголошується, що одним із завдань цих дисциплін є локалізація знаків, що несе історичне джерело, в історичному просторі (час, місце, «хазяїн» знака, дія)¹¹. Тобто знов таки йдеться не про знак, що виступає смисловою одиницею в соціальних інформаційних комунікаціях, а про одне з узагальнених уявлень в еміютиці про знак як форму нашого сприймання навколишнього світу. Причому не тільки елементів культури (до речі, автором публікації варто було б уточнити саме поняття культури, оскільки існують численні варіанти його визначень), а також живої й неживої природи. Можна також відзначити подібність таких підходів до так званої атрибутивної концепції інформації в інформалогії, відповідно до якої будь-який процес чи інша форма відображення є інформаційним процесом, а інформація — атрибутом матерії.

З вищевикладеного постає питання щодо структури історичного джерелознавства: можливо слушною є думка окремих вчених про його метанауковий характер? Тобто воно є комплексною дисципліною, що охоплює знання із загальних властивостей джерел, а вивчення специфічних їх видів здійснюють відповідні напрями джерелознавства, наприклад, археологічне, лінгвістичне, етнографічне тощо. Особливості пізнання архівного документа також зумовлює формування теоретичних засад архівного джерелознавства, розвиток якого відбувається завдяки зусиллям відомого російського архівознавця Є. Старостіна¹².

¹⁰ Швецова-Водка Г.М. Співвідношення понять «документ» та «історичне джерело» // Архіви України.— 2001.— №4-5.— С. 33-56.

¹¹ Там само.— С. 50-51.

¹² Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД, ДАКККІМ.— К., 2000.— С. 79-83; Він же. Документ как исторический источник: Границы понятия с точки зрения информационного подхода // Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего: Междунар. науч. конф., 27-28 нояб. 1997 г.— М., 1997.— С. 142-145; Він же. Документ как исторический ис-

точник: свойство, состояние, статус // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на третьей Всерос. конф., 25–26 февр. 1999 г. — М., 1999. — С. 95–99.

⁴ Ганжуров Ю.С. Типізація та індивідуалізація історичних джерел новітнього часу: начерки до проблеми // Архіви України. — 2001. — № 4–5. — С. 56–61.

⁵ Там само. — С. 60.

⁶ Козлов В.П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. — 2001. — № 1. — С. 11–12.

⁷ Ганжуров Ю.С. Типізація... — С. 60.

⁸ Див. наприклад: Кулецов С.Г., Деатерова Т.В. Функции документальных источников научной информации // НТИ. Сер. 1. — 1987. — № 4. — С. 21–22.

⁹ Варшавчик М.Я. Джерело історичне // Джерелознавство України: Довідник. — К., 1998. — С. 40.

¹⁰ Генинг В.Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 69–70.

¹¹ Муравьев В.А. Вспомогательные исторические дисциплины в кругу наук о человеке и обществе // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания: Докл. и тез. XIV науч. конф., 18–19 апр. 2002 г. — М., 2002. — С. 60–65.

¹² Див., наприклад: Старостин Е.В. Архивы России. Методологические аспекты архивоведческого знания: Учеб.-метод. пособие. — М.: РОИА, 2001. — 48 с.

Олена Загоречька

ТЕОРІЯ ДІЛОВОДСТВА ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Діловодство є одним з невід'ємних видів діяльності будь-якої юридичної особи. Функціонування кожного органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації не можливе без створення документів і організації роботи з ними. Як інші види інформаційної діяльності (зокрема, архівної чи бібліотечної) діловодство має свою технологію, яка спирається не тільки на емпіричні прийоми, а й на спеціально розроблені наукові засади. В СРСР науковою дисципліною, що розробляє такі наукові засади і зорієнтована на впровадження їх у практику діловодної діяльності, вважалося документознавство. Внаслідок розвитку цієї наукової дисципліни його структура зараз розглядається більш комплексно. Традиційне документознавство, що існувало у радянські часи, тепер здебільшого (принаймні в Україні) називають адміністративним або управлінським.

Існує думка, що, крім загального документознавства, яке уявляється як певна метаналегічна дисципліна для інших наук документально-комунікаційного циклу, існують спеціальні види документознавства, які розрізняються за об'єктом дослідження, тобто за видами документів чи документації¹. Отже відгалуженнями документознавства можуть виступати науково-технічне, картографічне, нотаріальне, судочинне, медичне, кінофотофонодокументознавство (аудіовізуальне документознавство) тощо. Головною складовою предмета цих наукових напрямків є процеси створення документів відповідних класів та систем документації і організації роботи з ними. Сукупність

даних процесів також може розглядатися як специфічний різновид діловодства, наприклад: судочинне, нотаріальне, медичне (діловодство у сфері охорони здоров'я) тощо.

Управлінське документознавство теж має свій особливий об'єкт дослідження — управлінську документацію, що власне і зумовлює його назву. Сьогодні у межах поняття «управлінська документація» відповідно до Державного класифікатора управлінської документації² об'єднано (на наш погляд, дещо умовно) 15 класів документації, зокрема, організаційно-розпорядча, первинно-облікова, банківська, фінансова, звітно-статистична, планова тощо. Розширений зміст предмета цієї дисципліни можна визначити як еволюція та сучасний стан характеристик (серед яких — характеристики форми, інформаційної складової, понятійно-суттєві та класифікаційні ознаки тощо) управлінської документації, процесів її створення та функціонування як динамічного об'єкта (тобто до трансформації управлінського документа в архівний). Розуміння дослідницької сфери документознавства (управлінського традиційного) вже існувало у 80-ті роки ХХ ст. й тоді воно стало розглядатися як документаційне забезпечення управління в установі. Втім, сьогодні термін «документаційне забезпечення управління» в російському термінологічному стандарті є синонімом діловодства³. Такий підхід дозволяє також значною мірою ототожнювати всю сукупність знань (як теоретичних, так і практичних) у сфері діловодства з таким закордонним напрямом як управління документацією⁴.